

Софийски университет „Св. Климент Охридски” – София
Богословски факултет
Катедра „Библиистика”

Галя Тодорова Господинова

**Литургията на св. Василий Велики
в Служебника на св. Патриарх Евтимий
Търновски
(НБКМ 231, 80-те години на XIV век)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на
образователна и научна степен „доктор“

Научен ръководител:
проф. д. ф. н. Георги Попов

София, 2015г.

Съдържание

Обща характеристика на дисертационния труд.....	3
Основно съдържание на дисертацията.....	8
Научни приноси.....	27
Съдържание на дисертационния труд.....	28
Списък на публикациите на автора.....	31
Участия в научни конференции.....	31

Обща характеристика на дисертационния труд

Дисертационното изследване е посветено на ЛВВ, съдържаща се в Служебника на св. Патриарх Евтимий Търновски (Соф. 231). Ръкописният Служебник от XIV в. (Соф. 231), е определен в науката като Евтимиев препис, заедно с другите два преписа – Зогр. и Зогр. св. Тези три преписа са редактирани от св. патриарх Евтимий и съдържат славянската редакция на Диатаксиста, преписвана на патриарх Филотей Кокин. Останалите ръкописи, които участват в съпоставката, обхващат периода от XIII–XVII в. Всички те са с различна редакция и отразяват чинопоследованието на св. Василий по определен начин. Именно тези промени представляват интерес и очертават проблематиката на дисертацията.

Актуалност на проблема:

Проблемите, засягащи ЛВВ, ЛИЗ и ЛПД представляват интерес за изследователите слависти и литургисти. Разработките в тази насока очертават нови проблеми в съответните области. Развитието на старобългарската литература, култура и богословие е немислимо без разглеждането на отделните богослужебни книги, между които е и Служебникът. През последните десетилетия се наблюдава интерес към тази богослужебна книга. Сравнително малко са изследванията, свързани с богослужебната традиция у нас. Актуалността на изследването е обусловена от интереса към промените, извършени в ЛВВ и в състоянието на Служебник Соф. 231. Досега не е разглеждана ЛВВ така, както е съхранена в отделните ръкописи и не са правени опити за установяване на различията между Соф. 231 и съвременното издание на Служебник от 1985 г.

Обект на изследване е ЛВВ, според Соф. 231 и ръкописи от XIII–XVII в. (включително и двата Евтимиеви преписа – Зогр. и Зогр. св.), които са използвани за съпоставка. Следва да се отбележи, че ЛВВ в Евтимиевия Служебник (Софийски препис Соф. 231) не е била обект на подобни научни изследвания. За пръв път, съдържанието на ЛВВ се анализира в Соф. 231, в съпоставка с други служебници от XIII–XVII в. ЛВВ е интересна за изследване защото е била изместена от ЛИЗ през периода, в който е прилаган славянският ѝ превод.

Предмет на изследване на този дисертационен труд е ЛВВ, в Служебник НБКМ, Соф. 231 от XIV в. Изследването обхваща 15 ръкописни служебници, които датират от различни векове (XIII–XVII в.) и книгохранилища. Синайският

требник (X-XI в.) е включен в изследването, тъй като е най-ранният старобългарски ръкопис, съхранил най-архаичния вид на чинопоследованията. Нямаме основание да търсим текстове с образци от XIV в. в този паметник, а включването му е с цел проследяване на развитието на отделните елементи в литургията.

Състояние на изследването: Съществува едно-единствено издание (от 1985 г.), на Е. Коцева, което е фототипно и е посветено на Евтимиевия служебник – Софийски препис от 80-те години на XIV в. За създаването на този дисертационен труд беше необходимо използването на извори, представляващи ръкописни служебници от XIII–XVII в. Наборни издания са направени на само четири ръкописа - Син. евх., Зогр., Исид. и Нов., докато останалите служебници не са изследвани и не са издавани текстовете със съдържанието им.

Целта на дисертационното изследване е да се определи мястото на Евтимиевия препис – Соф. 231 в традицията на ЛВВ, като се установят промените и добавките в него, чрез съпоставяне на ръкописни служебници от различни редакции и различни епохи.

Научна хипотеза:

Установяването на принадлежността на ръкопис Соф. 231 към Атонската редакция ще докаже, че самото богослужение е унифицирано от преписвачите-книжовници, чиято цел била утвърждаване на общовалидни норми в богослужението. В този процес на уеднаквяване била включена и богослужебната книга - Служебник. Научно доказано е, че Атонската редакция е свързана с останалите богослужебни книги. като: Апостола, Минея, Триода и Октоиха, но трябва да се каже, че и Служебникът е бил обект на това целенасочено редактиране.

Целта и хипотезата изискват изпълнението на следите **задачи**:

1. Установяване на извършена редакция на Евтимиевия Служебник НБКМ Соф. 231;
2. Анализирание на интерпретациите на отделните елементи от чинопоследованието на св. Василий Велики, в различните редакции, през разглеждания период.
3. Разглеждане на специфичните детайли от отделните елементи на ЛВВ (Дяк. У, възгласи, молитви, антифони и т.н.).
4. Съставяне на речник на богослужебните термини, съдържащи се в Соф. 231.

5. Представяне на ЛВВ като наборен текст (Соф. 231 и Зогр) и таблица на разположението на елементите от литургията в различните ръкописи. Инципитно изложение на реда на службата.

Изследването премина през няколко **етапа**: първоначално, бяха привлечени за съпоставка служебници, които съдържат ЛВВ. Направен беше първоначален оглед на съдържанието и състоянието им. Необходимо бе, те да бъдат достъпни за използване и да са от различни редакции и векове. По-нататък, беше извършен набор на текста на ЛВВ от Соф. 231, след което той беше съпоставен с останалите ръкописи. Направиха се разночетения, поместени в приложението. На следващия етап от изследването бяха обобщени данните от проучването, бяха съставени речник и сравнителна таблица. В процеса на работа, в някои от ръкописите, беше установена липса на съдържание, наличие на грешки в описите, пропуски в означенията на листовите и т.н. Цялата тази информация беше оформена в глава III. След това, изследването стана по-задълбочено посредством систематизирането и допълването с анализи и изводи на направени вече постановки, в по-ранни изследвания, касаещи ЛВВ. Систематизирането на данните от различни публикации за ЛВВ и Служебника, като богослужебна книга, са представени в Глава I и Глава II.

При всички тези етапи и за реализирането на научно-изследователските задачи, бяха използвани следните **методи**:

1. Сравнителен анализ на текста.

Приложена е съпоставка както между ръкописите, така и между отделните елементи на литургията. Този метод е основополагащ при представянето на разночетенията и направените изводи. Сравнителният метод е използван при анализа на службата на св. Василий Велики, използвана през периода от XIII–XVII в. Резултатите от този метод са изложени и в приложението (сравнението между Соф. 231 и Служебник от 1985 г. издаден от БПЦ).

2. Обективно–критичен анализ.

Този метод заема водещо място в представянето на изследванията, свързани с ЛВВ и Служебника в богослужебната традиция. Анализът е приложен при разглеждане на досегашните изследвания, направени върху ЛВВ. Направен е обобщен преглед на богослужебните книги - Евхология и Служебника. Извършена е преценка на досегашни виждания за редакциите на ЛВВ и Диатаксиста на патриарх Филотей, като е подходено критично към данните, познати в науката (Т. Афанасиева и С. Панова), относно трите версии на т.нар.

„руска редакция”. Критичният преглед намира израз както в изводите към отделните глави, така и в обобщенията на разночетенията (Глава IV). Благодарение на този метод, са постигнати резултати, които са водещи в областта на старобългаристиката и литургиката. Извършена е систематизация на основата на досегашните изследвания на ЛВВ, като са цитирани водещи автори. (Р. Тафт, Бл. Чифлянов, прот. Ив. Гошев, архим. Авксентий и др.)

3. Метод на проучване и анализ на частите, влизащи в състава на ЛВВ. Проучването и анализа са приложени в първия етап от изследването. Този метод е използван в приложението с разночетенията, обобщенията, както и при оформянето на изводите.

4. Примерно моделиране е използвано в сравнителната таблица, в която е посочено местонахождението на всяка молитва, възглас, рубрика и допълнителни указания, съдържащи се всички разглеждани ръкописи. Този метод беше приложен успоредно с извършване на разночетенията. Прилагането на примерното моделиране позволява да се разкрие последователността и структурата на всеки един от ръкописите. Това онагледяване ще спомогне да бъдат избегнати допълнителни обърквания при работата с разглежданите богослужебни текстове.

Значимост на изследването от теоретична гледна точка: Свежда се до извеждане на основни постановки относно състава на ЛВВ през XIII–XVII в. Разглежда се редакцията на ЛВВ, както на богослужебно, така и на редакционно ниво. Доказано беше влиянието на Атонската книжовна школа при съставянето на ръкопис Соф. 231. Бяха изследвани взаимовръзките между ръкописни служебници с различни редакции. Допълнени бяха данните, публикувани от Т. Афанасиева и С. Панова, относно редакциите на Диатаксиса на патриарх Филотей. Разшириха се познанията за ръкопис Соф. 231, като бяха разчетени и посочени апостолските и евангелските четива, а също и липсващите елементи от службата. Разглеждането на ЛВВ разширява възможностите за дискутиране и теоретично обосноваване на проблеми, свързани с литургиката, патрологията, омилетиката, лингвистиката, палеографията и т. н.

Значимост на изследването от практическа гледна точка: изложението, приложението и заключението могат да бъдат използвани при изготвяне на по-нататъшни изследвания в богословските и лингвистични области. Тази дисертация е в помощ за всички, заинтересувани от нашето богослужение. Практически принос има и в частта, в която са изброени различията между съвременното

издание на Служебника от 1985 г. и Соф. 231. Също така, установените разлики, могат да послужат като ориентир за бъдещи издания на Служебника.

Достоверност на научните резултати: Резултатите, получени от изследването, потвърждават хипотезата и отварят нови възможности за работа както върху отделни служебници, така и върху други богослужебни книги - молитвослови, требници и т.н. С помощта на приложените методи се получиха резултати, които допринасят за осветляването на разглежданата тема.

Апробация на резултатите от изследването. – Апробацията е осъществена чрез участието на автора в различни научни прояви: международни и национални конференции, а също и посредством 2 публикации в научни сборници върху изследваната проблематика (вж. автореферата).

Очаквани резултати от научното изследване са:

- представяне на приведените за съпоставка служебници от XI–XVII в.;
- представяне на разночетения на богослужебен текст, свързан с ЛВВ, в хронологичен ред.
- представяне на службата така, както е през XIV в., и изброяване на разликите между Соф. 231 и съвременното издание на Служебника (1985 г.).

Приложното изследване обхваща ръкописи, които са достъпни в български библиотеки (НБКМ, БАН и ЦИАИ), а също така и достъпни микрофилми от чуждестранни хранилища, съхранявани в НБКМ. Представянето на ръкописите е направено в Глава III.

Структура и обем на дисертационното изследване.

Трудът е структуриран в Увод, четири глави и Приложение, което включва: наборно издание на Соф. 231 и направени разночетения между Соф. 231 и славянски ръкописни служебници от XIII-XVII в., речник на употребени богослужебни термини в Соф. 231, инципитно представяне на елементите от ЛВВ, сравнителна таблица за разположението на отделните елементи от литургията в изследваните славянски ръкописи, наборно издание на Зографски ръкопис (I.g.12), съпоставка между Евтимиевия Служебник (Соф. 231) и Служебник на БПЦ от 1985 г. Използваната литература е структурирана в следната последователност: извори, източници на кирилица, източници на латиница и Интернет ресурси.

Настоящото дисертационно изследване е опит да бъде представена ЛВВ според Соф. 231, като са определени промените и чинопоследованието, според славянски служебници от различни векове и редакции. В бъдеще, изследването би могло да се разшири с по-задълбочено проучване и анализиране както на ЛВВ, така и на други чинопоследования. Направен е опит да се очертае структурата на Дяк. У и да се определи състава на Служебниците от XIII–XVII в. Настоящата разработка, третира определен кръг от въпроси без претенцията за изчерпателност по отношение на цялостната проблематика, която би могла да касае ЛВВ. Дисертационния труд би могъл да послужи за основа на бъдещи разработки в същата област.

Общият обем на дисертацията обхваща 433 страници.

Основно съдържание на дисертацията:

В Увода е засегнат въпросът за преводите на богослужебните книги, а така също и за превода на ЛВВ. Разглеждат се мотивите за изследване на тази проблематика, а именно: ЛВВ в Соф. 231. Подчертана е актуалността на изследването, като са определени целта, задачите и приложените методи. Останалите елементи, засегнати в уводната част са: състояние на изследването, научна хипотеза, значимост на изследването от теоретическа и от практическа гледна точка, достоверност на научните резултати, апробация и очаквани резултати.

ПЪРВА ГЛАВА на дисертацията: „Литургията на св. Василий Велики в богослужебната практика на Източната църква”, включва 7 точки. Целта на тази глава е да представи всички въпроси, които засягат ЛВВ, като се започне от изследванията и изданията, въпросът за авторството, автентичност на молитвите, редакциите на ЛВВ, преводите и т.н. Задачата, която е поставена в тази глава е да обобщи данните за литургията на св. Василий, който са познати в науката и са изнесени от авторитетни изследователи.

1. Изследвания и издания

В тази част от дисертацията са систематизирани ръкописите и изданията, които засягат въпроса за ЛВВ.

Условно са определени 3 периода, през които са извършвани първите преводи на ЛВВ, и те са:

- Първи период (III-VI в.) - сирийски, латински, арменски, коптски (саидски и бохаирски) и етиопски преводи на ЛВВ;
- Втори период (IX-X в.) - Средновековен – старобългарски и грузински преводи на ЛВВ;
- Трети период – Възрожденски – преводи на английски, немски, френски и др. европейски езици;

А що се отнася до първите изследвания, свързани с ЛВВ, са разграничени общо четири периода, през които са извършвани и те са:

Начален период на изследване на ЛВВ – XVI-XVII в. През 1526 г., в Рим, излиза първото печатно издание на ЛВВ с автор Димитриос Дукас. Пълното заглавие на изданието е: „Божествени литургии на св. Йоан Златоуст, Василий Велики и на преждеосвещените дарове”. През 1667 г., в Париж, излиза първото печатно изследване на ръкописи, съдържащи ЛВВ, осъществено от Жак Гоар - „Euchologion sive Rituale Graecorum complectens ritus et ordines divinae liturgiae”.

Втори период на изследване на ЛВВ – XIX в. Във връзка с този период, трябва да се споменат имената на руските класици: П. А. Сырку, свещ. А. В. Петровский, А. А. Дмитриевский, както и на някои други.

Трети период на изследване на ЛВВ – XX в. Изследването на М. И. Орлов върху ЛВВ остава основополагащо до наши дни. През този период, заслужава да се отбележат имената на Р. Тафт, М. Аранц, архим. Авксентий, прот. Ив. Гошев, А. Жакоб и Е. Коцева и др.

Най-нов период на изследване - XXI в. Представители на този последен период са: дяк. Ив. Иванов, К. И. Стреза и Т. Афанасиева и М. Матејић. Всички тези изследователи допринасят за изясняването на някои въпроси, свързани с чинопоследованието на св. Василий, като например: за превода на литургията, редакциите ѝ, нейната анафора, въпросът за авторството ѝ, автентичността на молитвите и т.н.

Въпросът за авторството на Литургията на св. Василий Велики

Въпросът относно авторството на ЛВВ, е коментиран през различните векове. Ранни автори, които смятат св. Василий за съставител на по-голяма част на анафората на едноименната литургия, са: Иконийският епископ Амфилохий, св. Григорий Богослов, Фавст Византиец, Псевдо-Прокъл, св. Йоан Дамаскин, св.

Григорий Назиански и презвитер Козма.

Трябва да се отбележи, че т.нар. Василиева анафора е била вече позната както на светеца, така и на неговите съвременници. Аргументите за това твърдение изследователите намират в изразите, съдържащи се в словото му за Св. Дух.

Литургични чинове, носещи името на св. Василий

Съществуват осем литургични чина, носещи името на св. Василий Велики, които произхождат от две основни редакции: византийска и гръко-александрийска.

Първоначално, във византийската епоха са съществували две литургични последования, носещи името на св. Василий Велики - византийска (преработена кесарийска) и александрийска. Византийската редакция на ЛВВ се е разпространила в Армения и Сирия, като била допълвана с елементи, които послужили за основа на други две редакции: арменска и сирийска (антиохийска). Кодексът *Varberinus Graecus* (VAR) 336 (кр. на VIII-IX в.) съдържа най-ранния препис на ЛВВ.

Писмени редакции на Литургията на св. Василий Велики

Т. Афанасиева в своето изследване - „Особенности последования литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в древнерусских служебниках XIII – XIV вв. ”, установява, че в гръцката ръкописна традиция се наблюдават четири основни редакции на ЛИЗ - древна константинополска, древна южноиталианска, нова константинополска и нова южноиталианска. Същите редакции са характерни и за ЛВВ, тъй като промените засягат и това чинопоследование. Основните промени, касаещи ЛИЗ през отделните векове, могат да се определят, като:

X-XI в. – редактиране на анафората и създаване на пълна форма на литургията.

XII в. – промени в проскомидията, диалог на свещеника и дякона, описание за причастяване.

XIV в. – влияние на Диатаксиста на Патриарх Филотей.

Автентичност на молитвите в Литургията на св. Василий Велики

Изследователите литургисти приемат, че най-древните молитви в ЛВВ са 9 на брой: молитва на оглашените, I-ва молитва на верните, II-ра молитва на верните, молитва на приношението, молитва на анафората, молитва преди: „*Отче наш...*”, Главопреклонна молитва, молитва след причастие и молитва пред жертвеника. Почти един век, преди ЛВВ да бъде преведена на славянски език, т.е. в X в. тази служба е била най-често използваната през годината.

Отношение между Литургията на св. Йоан Златоуст и Литургията на св. Василий Велики

Синайският евхологий (XI в.), свидетелства за това, че ЛИЗ, по това време, е отслужвана по-често в сравнение с ЛВВ. Днес, през годината, ЛВВ се отслужва през петте недели на Великия пост, на Велики четвъртък и на Велика събота; в навечерието на Рождество Христово и Богоявление, на празника на св. Василий (1 януари). В процеса на изместване на ЛВВ от ЛИЗ, се заимства от анафората на св. Василий, която остава основна за двете византийски литургии.

Анафората на византийската Литургия на св. Василий Велики

Василиевата анафора е позната в две версии – кратка (египетска) и пълна (съхранена в три редакции: византийска, сирийска и арменска). Първата версия на анафората е вероятно тази, която св. Василий отредактира.

От IV в. датира текстът на Евхаристийния канон на ЛВВ. Както вече беше споменато по-горе, първите запазени текстове, съдържащи ЛВВ, фигурират в т. нар. VAR 336 (кр. VIII-IX в.). Около 150 библейски цитата се съдържат в анафората на св. Василий. Частите на анафората, обаче, не останали непроменени в течение на времето. Успоредно с направените нововъведения в богослужението, се появявали писмени тълкувания и обяснения за всяко ново решение на клира.

В Анафората на византийската ЛВВ, влизат следните елементи: въведителен диалог; префацио (praefatio - пролог), санктус (sanctus - свят); изложение – (postsanctus – частта след санктуса), институцио (institutio – учредителни слова), анамнезис (anamnesis - възпоменание), облацио (oblatio - приношение); епиклеза (epiclesis - призоваване), постепиклезис (postepiclesis – частта след епиклезата); интерцесию (intercession - ходатайство) и славословие

(doxologia). Всички тези елементи са тълкувани многократно. Символично са изложени всички части, които представят Евхаристийното учредяване, извършено на Тайната вечеря.

Особености на Василиевата Литургия

Особеностите на ЛВВ са следните: 1) В Проскомидията се споменава името на св. Василий при изваждането на триъгълната частица от третата просфора, а също и при отпустите.

В епиклезата на ЛВВ се употребява терминът „вместообразните”. В Зографският ръкопис този термин е *ὑποὐμῶν* (л. 59б, р.15-16). Така, моментът с освещаването в ЛВВ е след благодарението. Употребата на термина „вместообразни” в епиклезата, по скоро, се отнася към анамнезата.

В *intercession* на св. Василий имената на живите християни се споменават след тези на починалите. В заключителните слова на анафората (т.е. *institution*) на св. Василий се споменава само второто Лице - Господ Иисус Христос. Това са само част от характерните черти на ЛВВ, но като цяло, това чинопоследование е с по- обширна анафора в сравнение с ЛИЗ. Разликата между двете литургии е в използването на химна на Богородица, вместо Достойно ест в ЛИЗ.

В тази глава **обобщенията** се свеждат до:

Обособени са 4 периода на изследвания на ЛВВ

- начален период – (XVI-XVII в.);
- втори период – (XIX в.);
- трети период – (XX в.);
- най-нов (съвременен период) – (XXI в.).

Изследователите тълкуват елементите от Евхаристийния канон според богослужebните правила и догматичните норми. Сред различните учени преобладава мнението, че св. Василий е автор на едноименната анафора. Съществуват термини, които се съдържат в отделните ръкописи и те свидетелстват за това, че Служebникът е претърпявал няколко редакции.

ГЛАВА II

Целта в тази глава, да се представи историята на богослужебната книга – Евхология и да се проследи зараждането на Служебника. Централно място в тази част от дисертацията заема последната точка от главата, където се представят палеографските данни за Евтимиевия Служебник Соф. 231.

1. Служебникът в богослужебната традиция на Източната църква

Тайнства, обреди, литургични чинове и различни молитви се включват в т.нар. Евхологий (εὐχολόγιον – гр. εὐχή – молитва и λόγος – слово). Най-ранният запазен Евхологий, в който се съдържат чинопоследованията на двете византийски литургии е Бербериният евхологий (BAR.336). Един от най-древните славянски Евхологии е Синайският глаголически (Sinait. Slav. 37). През 1526 г. излиза първото печатно издание на Евхология на гръцки език.

Някои от причините, които допринасят за разделянето на Евхология на Служебник, Велик и Малък Требник, Агиазматарий, Архиерейски чиновник, Дяконикон и др. са: променената връзка, която съществувала между евхаристийните събрания и останалите тайнства и обреди; обемът и съдържанието на Евхология, което наподобявало сборник (били добавяни уставни указания, диатаксиси, набор от богослужебни четения и т.н.). Първоначалният разнороден състав на Евхологият, допринася за това, той да бъде поставян в различни класификации и схеми. Някои литургисти са установили различните редакции на Евхология.

Според М. Аранц, съществуват три редакции на гръцкия Евхологий:

- Древна катедрална редакция: молитвите и ектениите съответстват на реда на часословния ред, т.е. песенното последование.
- Студийска редакция: молитвите и ектениите от песенното последование се употребяват в рамките на нововъведения в Константинопол палестински монашески Часослов.
- Иерусалимско- саваитска редакция: почти всички молитви се четат в началото на службата, а ектениите остават на място по студийското систематизиране.

Според Робърт Тафт, съществуват предиканоборска и следиканоборска редакция

на Евхология. Първата типология се среща в ръкописи на Палестина – Синай и Южна Италия, а втората редакция присъства в константинополската, итало-гръцката и византийско – палестинската традиция.

Дякон Ив. Иванов подразделя Константинополския евхологий на седем периода:

- Византийски евхологии от иконоборческия период, формирали се от VIII до X век;
- Константинополски евхологии от следиконаборческия период, оформили се през XI-XII век;
- Константинополски евхологии - след латинския период, формирани след XIII век;
- литургически практики, засвидетелствани в текстовете след XV век;
- печатни Евхологии, появили се в началото на XVI век.;
- други издания и преводи на Молитвословите от XIX век;
- други литургични текстокритични изследвания;

Евхологията била основополагаща богослужебна книга. Съдържанието му било реформирано, когато богослужебните текстове трябвало да придобият вид на последования и да се въведат в единна система.

Служебникът в богослужебната традиция на източната църква.

От самото си зараждане, Служебникът е предназначен за употреба от дякона и свещеника. В съдържанието му са включени неизменяемите молитви, песнопения и свещенодействия на литургиите, песнопения, молитви, извършвани заедно със службите, и т.нар. рубрики, свързани с наставления за правилното извършване на богослужението.

През периода IX-XV/XVI в., Служебникът се оформя като самостоятелна богослужебна книга. През 1507 г., бил издаден първият Служебник на църковно-славянски език от йеромонах Макарий. В Цариград, през 1908 г., бил издаден първият Служебник с превод от църковно-славянски на български език. Изданието било частно, направено от Струмишкия митрополит Герасим и архимандрит Борис (впоследствие Охридски митрополит). През 1924 г., излиза от

печат българският синодален Служебник. С това се поставя началото на синодално издадения Служебник у нас. След тази дата, започват да излизат от печат редица издания на тази богослужебна книга с извършени със съответните корекции и изменения. Такова е и изданието от 1928 г., което представлява второто официално издание на българския синодален Служебник.

Съществували служебници от манастирски тип, в които последованията били описвани задълбочено. В повечето случаи, енорийските служебници съдържали местни варианти на обряда, който са характерни за дадения район.

Характеристика на Евтимиевия Служебник (НБКМ, Соф. 231)

В тази част от дисертационното изследване се прави преглед на Евтимиевия Служебник (Соф. 231), като се очертават палеографските особености на ръкописа - притежание на НБКМ. Служебникът Соф. 231, е преписван около 80-те години на XIV в. Неговият автор, св. Патриарх **Евтимий Търновски** (ок. 1320/1330-ок. 1402 г.), е известен в науката книжовник, исихаст и светец на православната Църква. Редица автори са изследвали живота и делото на св. Евтимий Търновски, който заслужено е определян като един от най-видните ни книжовници от времето преди падането на България под османско владичество.

Служебникът на св. Патриарх Евтимий е третият препис, заедно със Зогр. и Зогр. свитък. Евтимиевият Служебник представлява препис на т. нар. Филотеев Служебник.

Патриарх Филотей Кокин (1353-1354, 1364-1376) съставя т.нар. Диатаксис към 40-те години на XIV в. Това е нормативен текст, който описва порядъка за извършване на литургиите. В най-ранните Евхологии липсвали т.нар. рубрики, които регламентират обредната страна. Това станало причина за възникването на нормативния текст (Диатаксиса), който бил независим, но съгласуван с богослужебната практика.

Въз основа на лингвистичните особености на Филотеевия Диатаксис, изследователката С. Панова доказва, че съществуват три редакции, а именно: първа, т.нар. Атонска редакция, следвана от превода на Служебника и устава на литургиите, извършен от Патриарх Евтимий, и т.нар. руска редакция в три разновидности, които според авторката, се срещат само в руските ръкописни

служебници. Това твърдение е изказано и от Т. Афанасиева. Двете авторки, заедно със С. Муретов, посочват характерните признаци за тази редакция, които са: самостоятелен устав, особености при обличане на свещеника, различен брой просфори, целуване на св. трапеза пред анафората и причастие. Друг отличителен белег на атонската редакция е, че липсват изричаните от дякона думи през анафората, когато служи патриарх.

Характерните черти на Евтимиевата редакция, също са установени от С. Панова и Т. Афанасиева и те са: при обличане на одеждите, първо е описано действието, при което се облича дяконът, а след това свещеникът; при третата просфора липсва споменаването на Животворящия кръст, Безплътните Силите и т.н. (както е при атонската редакция); при влизане в олтара на Великия вход, в Евтимиевата редакция, се казва: **Блѣвнѣ грдѣнъ въ нм гнѣ бѣ гѣ н авнѣ нѣ.** (л. 3б, р. 16-17). При анафората на тази редакция, ако служи патриарх, е указано, че се добавят от дякона думите: **нм прѣстѣншомѣ н всѣленскомѣ патриархѣ • Евѣмнѣ прѣстѣншомѣ патриархѣ трѣновскомѣ н всѣмъ влѣгарѣ. нм ѡлезанѣнскомѣ • нм ѡнтѣохѣнскомѣ • нм ѣрѣмскомѣ.** (л. 8а, р. 5-11). В Служебника на патриарх Евтимий се казва, че при добавянето на Тепло̀та в потира, се изрича: **Нсплѣнѣнїе стѣгѡ дѣха** (л. 9б, р. 13).

През 1985 г., е създадено единственото досега издание на Софийския препис на Евтимиевия Служебник у нас, от Е. Коцева. Пълното заглавие на това фототипно издание е: „Евтимиев Служебник: Софийски препис от 80-те години на XIV в.“. Началото на ръкописа е повредено и в изданието липсва л. 1а. Липсва фототипно представяне на листовите с евангелските и апостолски четива. Ръкописът съдържа 79 листа. Името на св. Патриарх Евтимий е отбелязано на л. 8 в Дяк. У, както и на л. 51, в молитвата за живите на ЛВВ. Ръкописът Соф. 231 е писан с едър гърцизиран полуустав (александрийско или попгерасимово писмо) и заоблен бързопис от поп Герасим. Името му е изписано на л. 51б в ЛВВ.

Отделните молитви, някои рубрики и възгласи са отделени с червено мастило. При отделните молитви, първата буква е уголемена и изнесена в полето. Съдържанието на ръкопис Соф.231 е следното: устав (ред) на дяконската служба; двете византийски литургии, заедно с Преждеосвещената, и текстове от Священото Писание – евангелски и апостолски четива. Четивата са поместени в

листовете от л. 80а до л. 83б. Тяхната подредба е следната: л.80а - Лука 10:39-40; 1 Кор. 4: 9-14; л.80б - 1Кор.4:15-16; Мат.10:1-8; 1Кор.1:1-18; л.81а - 1Кор.1:18-24; Йоан 19-25:30; л.81б – Йоан 19: 31-35; 1Кор. 15:20-27; л.82а – 1Кор. 15:28; Йоан 5:24-30; 2 Кор. 6:16-17; л.82б - 2 Кор. 6:18; 2 Кор. 7:1; Марк 8:34-38; Марк 9:1; 1 Кор. 12:27-28; л.83а – 1 Кор. 12:28-31; 1 Кор. 13:1-8; л.83б – Евреи 11:33-40; Евреи 12:1-2.

Евтимиевият Служебник (Соф. 231) започва с Устава на Дяконската служба. Уставът е запазен от момента преди четенето на св. Евангелие, когато то се взима в ръка и се излиза от св. двери. Съществуват елементи от Евхаристийния канон, които също не са запазени в Соф. 231, и те са: част от Великата ектения, част от молитвата на първия антифон (л. 15а), облациото (приношението), епиклезата и постепиклезата, както и началната част на институциото (л. 48а).

Най-вероятно, преписвачите в Соф. 231, са били двама. Единият почерк е познат в науката като почеркът на поп Герасим, а другия преписвач е неизвестен. Вторият почерк се открива на л. 20а–л. 20б. На това място са поместени елементите: част от молитвата на оглашените преди св. възношение, възгласите: **ДА Н ТН Ё СЪ НАМН СЛАВЕТЪ...**, **Ѓнкѡ ѡглашенни нзндете...** и първа молитва на верните (от ЛИЗ). Лист 20 от Соф. 231, вероятно, е бил изгубен и след това възстановен от книжовник с различен почерк. Трябва да се отбележи, че съдържанието на л. 20 точно допълва елементите на службата (т.е. последованието не е нарушено), като л. 20б не е запълнен изцяло. Твърде вероятно е, в първоначалния си вариант, ръкописът Соф. 231 да е бил преписван само от една ръка – тази на поп Герасим.

Обобщенията направени в тази глава, се свеждат до следното: През еволюционния процес, който е претърпял Евхологият, се зараждат няколко богослужебни книги, между които е и Служебникът. Усложнените чинопоследования довеждат до многопластовост на богослужебните текстове. Формирането на Служебника станало постепенно, в продължение на няколко векове. Всеки път, когато били извършвани редакции на тази богослужебна книга, били отнемани или добавяни елементи в съдържанието ѝ. Това довело до различия при отделните редакции. Значителни били разликите между служебниците от манастирски тип и такива от дадена енория.

В ръкопис Соф. 231 не се съдържа цялата част от Евхаристийния канон. Липсващите елементи са: част от Великата ектения, част от молитвата на първия

антифон (л. 15а), облациото (приношението), епиклезата и постепиклезата, както и началната част на институциото (л. 48а).

Отделните текстове от Свещеното Писание (евангелски и апостолски четива), в Соф. 231, са от л. 80а до л. 83б.

Единственото издание на Евтимиевия Служебник (Соф. 231) датира от 1985 г., с автор Е. Коцева. В изданието липсва л. 1а, както и евангелските и апостолските четива. Писмото в ръкопис Соф. 231 свидетелства, че книжовниците-преписвачи са били двама. Листът, съдържащ текста с втория почерк (л. 20а, 20б). Вероятно Соф. 231 в първоначалния си вариант е бил написан само от една ръка – поп Герасим.

ГЛАВА III

Текстови и богослужебни различия между Соф. 231 и ръкописни служебници от XIII–XVII в.

Ръкописи, използвани за съпоставка

В тази глава от изследването е направен опис на славянските ръкописни служебници, които са използвани за съпоставка.

За основа са послужили описите на отделни изследователи като: Б. Цонев, М. Стоянов, Хр. Кодов Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономов, Е. Коцева, А. Джурова, М. Япунджич, Кр. Станчев, О. Горбач. Целта в тази глава е представяне на изследваните служебници.

Общо шест служебници, са с българска редакция: Зогр., Зог. св., Соф. 590, Соф. 594, ЦИАИ 281 и Соф. 954. Служебникът, съдържащ се в БАН 49 е със западнобългарска редакция. Два от служебниците са със сръбска редакция - Соф. 948 и Соф. 950, а с руска редакция са: Нов. и Исид. Включен е и старобългарският глаголически ръкопис - Син. евх. Смесена редакция имат: Соф. 591 - българско – сръбска и СПб - руско–българска редакция

Ръкописите, които са писани на хартия, са: Соф. 231, Зогр., Соф. 948, Соф. 591, Соф. 950, Соф. 594, ЦИАИ 281, БАН 49 и Соф. 954. Другите са на пергамент – Зогр. св., Нов., СПб, Соф. 590 и Исид.

По един служебник има от архиерейски (Соф. 954) и манастирски тип (Соф. 594).

По съдържание, почти всички ръкописи са служебници, с изключение на Требник

– Син. евх., Соф. 591 - Служебник с избран Апостол и Евангелие - БАН 49; Служебник и Молитвослов – ЦИАИ 281. В девет от ръкописите се съдържа Дяк. У – Соф. 231, Зогр. св., Зогр. СПб, Соф. 948, Соф. 591, Соф. 594, БАН 49, Соф. 954.

ЛВВ се съдържа във всички ръкописи, с изключение на Зогр. св. В служебниците - Нов., Соф. 590 и Соф. 950, една част от началните листове липсват и за това ЛВВ е първа по ред.

В използваните описи, в които са представени ръкописите, се срещат неточности и пропуски. Служебниците са използвани по четири начина, а именно: 1) de visu – Соф. 594, Соф. 951, Соф. 950, Соф. 948, БАН 49 и Соф. 954; 2) По микрофилм: Зогр. св., Зогр., СПб и Исид.; 3) По издания – Син. евх., Нов.; 4) по електронен формат - Соф. 231 и Соф. 590.

Обобщението от тази глава е следното: има редица неточности при съставяне на описите на всичките 14 славянски ръкописа. Съществува един Служебник от Санкт Петербург (СПб), за който няма данни в съставените описи. За останалите служебници има данни в описите, но в някои от тях описаното съдържание се разминава с това в оригиналния ръкопис.

През периода на XIII–XVII в., ЛВВ е била втора по ред на отслужване. Това е спомогнало да оцелеят листовите със съдържанието ѝ.

Глава IV

Композиционни и лексикални особености на Соф. 231 и други служебници от XIII – XVII век

В тази глава са представени резултатите от разночетенията на всички съпоставяни служебници – (Зогр., Зогр. св., Син. евх., Нов., СПб., Соф. 590, Исид., Соф. 948, Соф. 591, Соф. 590, Соф. 594, ЦИАМ 281, БАН 49, Соф. 954). Това е най-важната част от дисертационното изследване, като целта е да се обобщят данните, получени при съпоставка на ръкописите. Получените резултати са представени по реда на службата, като се започва от Дяк. У, след това са общите молитви за ЛИЗ и ЛВВ, молитвите от ЛВВ и накрая - възгласите.

През XIII в., Дяк. У не е с такъв състав, какъвто е през следващите векове. Най-подробен е уставът, изложен в Ев.С. През XV в., Дяк. У се среща

в друг препис и съдържанието му е до *мѣтва на каділѣ*. В ръкопис от XVI в. - БАН 49, Дяк У не завършва така, както в Соф. 231 или Зогр. Указанията в двата Ев.С (Зогр. и св. Зогр.) са до събличане на свещеническите одежди и извършване на отпуст, а в БАН 49 са до *мѣтва на каділѣ*.

Проскомидийната молитва (*Мѣтва прѣлѡжѣніѣ*) - в края на XV в., е била изместена от *мѣтва каделнаго*. След X в., Василиевата проскомидийна молитва остава за двете византийски литургии. В служебниците, които са с българска редакция (Соф. 594 и БАН 49), тази обща молитва е поместена след *мѣтва каделнаго* - *Кадило ти приносѣ хѣ бѣ нѣшь ...* В СПб тази молитва е трета по ред, макар че листът с нейното съдържание е повреден. В Зогр. ръкопис (1г.12) молитвата е поместена в Дяк. У (л. 5б), докато в Соф. 231 листовете с нейното съдържание не са запазени.

Следващата молитва, влизаща в състава на двете литургии – ЛИЗ и ЛВВ, е Молитвата на първия антифон. Началната ѝ част липсва в Соф. 231. В Исид и Соф. 594 молитвата е наречена: *мѣ. съгласѣа първаго*. В СПб.

По-нататък, следва Молитвата на втория антифон: - *Гн бже нашъ спсн людн свож...* В някои ръкописи (Соф. 948, Соф. 954) тази молитва не е запазена, но в други - тя присъства и в двете литургии - Исид.

Молитвата на третия антифон е следващата по реда на службата. В Исид. ръкопис, тази молитва е поставена преди входната молитва, като между тях отсъстват възгласите и третият антифон. Тази подредба се наблюдава само в този Служебник.

Следващата молитва, която се съдържа и в двете византийски литургии, е входната молитва. Тази молитва, както и следващата *Мѣтва трѣстѡмѣ*, са претърпели промяна само на редакционно ниво.

Молитвата на прилежното молене - *Гі бже нашъ прѣлежнѣ* е следващата молитва от цикъла на общата част на службата. В служебници от XV в. (Соф. 594, л. 17а); и XVII в. (Соф. 954, л.13а), преди тази молитва има друга, която е: *мѣтѣж прѣ стѡе • ѿвѣліе . Въсїанъ въ срѣцѣ нѣшь ...* Последната молитва, която е обща за двете литургии, е молитвата на оглашените. В повечето ръкописи, преди тя да започне, е дадено указание да се премине към ЛВВ. Молитвата на оглашените е различна в двете византийски литургии.

Между тази молитва, и следващата, която е Първа молитва на верните, има чинопоследование, което се съдържа в някои служебници от XIII – XVII в.. Началото на текста гласи: „**Боуді же вѣдѣ. како сїе діаконныкы прилагаетъ н мѣтвѣ. ѿ срѣдокрѣтіа до велнкыє срѣды**”. Последованието включва призив: „**Єлицн къ просѣненію престоупнѣ;** възгласи: **Ико да гь бѣ нашъ оутврдѣн н н оукрѣпнѣ н. просвѣтнѣ н...** и молитва: **м. нже къ стмѣ просвѣщенію:** „**Ивн вѣкѣ лице твоє, на готовающн се къ стмоу просвѣщенію...**; следват отново възгласи: „**Ико ты єси просѣненіе наше н тѣбѣ слава възсѣламо ѿцѣ н сноу н стмоу дхѣ . ннѣ н рѣно** и накрая призив: **Єлицн къ просвѣщенію нзыдѣте...** Изразът „**готовающн се къ стмоу просвѣщенію...**” трябва да се разбира като „**готвещи се за кръщение**”, защото гръцката дума „**fotisma**” означава „**просвещение**” и „**кръщение**”.

Първата молитва на верните - **Ты гн показа намъ велнкѣ се спсєніа таинствѣ...** е следващата молитва от ЛВВ. В Соф. 231, пълното ѝ представяне е: **Мѣтѣ о вѣрны прѣва по еже прстрѣтн антїмнѣ.** В СПб и Соф. 948, заглавието на молитвата съдържа по-стар термин. Вместо думата „антиминс” фигурира терминът **платца**. В Исид. Служебник е употребено понятието „**илитон**” (Исид. л. 45б). В повечето служебници от различни векове, тази молитва остава трета по ред в ЛВВ (СПб, Соф. 948, Соф. 591, Соф. 594, ЦИАИ 281 и Соф. 954). Преди нея е молитва, означена като: **м. нже къ стмѣ просвѣщенію:** **Ивн вѣкѣ лице твоє , на готовающн се къ стмоу просвѣщенію...**(Соф. 948, л. 22а). Рубриката, съпътстваща тази молитва, заедно с придружаващите я възгласи и краткото чинопоследование, гласи, че тя се използва от неделя **Кръстопоклонна до Велика сряда - боуді же вѣдѣ . како сїе діаконныкы прилагаетъ н мѣтвѣ . ѿ срѣдокрѣтіа до велнкыє срѣды** (Соф. 948, л.21б). В Ев.С. (Соф. 231, Зогр. пр.) от XIV в., липсва както това указание, така и самата молитва.

Втората молитва на верните е следващата молитва в ЛВВ - **Бже посѣтнвын въ мѣтѣ н щедрѣтѣ смѣреніе наше...**(Соф. 231, л. 37а). В Служебник от първата половина на XIVв. (Соф. 590), 1/3 част от молитвата не е представена в ръкописа. Тя завършва до **ты зкрѣпн на силѣ стгѣ твоєгѣ дха.**

Причината за това съкращаване на текста не е в повреда на листа (Соф. 590 л.2а). В други източници не откриваме подобно представяне.

Трябва да споменем за следващата молитва в ЛВВ, която е: **Ннкѣѡ**
дѡстѡннѣ ѡ свзавшїихъ сѣ плѣскыи похѡтїи... (Соф. 231, л.38а), е променяна незначително на лингвистично ниво. В молитвата вместо думата „**архіерен**” (Соф. 231, л.38а) са споменати – Соф. 590 „**начлныи стль**” (Соф. 590); „**первостль**” (Исид.; Соф. 954); „**стль**” (СПб; Соф. 948; Соф. 591; Соф. 594 и ЦИАИ 281); „**прѣвосѣѣнникъ**” (БАН 49). След края на молитвата в Соф. 231, е описано действие, при което свещеникът взима „**аеръ**” и го полага на лявото рамо на дякона. Практиката покровецът-въздух да се полага на лявото рамо на дякона, в течение на времето, се е запазила, но са описани действия, които са отпаднали с течение на времето.

Следващата молитва от състава на литургията е т.нар. **Молїтва**
прїношенїа, по ѣже на стѣн трапезѣ стынї дарѡмъ полѡжнїѣ. В повечето служебници, тази молитва е означена като: **мїтва, по прѣносѣ** (Соф. 948, л. 25а). Тя не е претърпяла промяна на богослужебно ниво, а само по отношение на езика при различните редакции.

По-нататък, следва молитвата: **Сын. влкѡ. гн. бже. Ѡче.**
вѣсѣдрѡжнїю..., която е от състава на Евхаристийния канон, като при нея също има различия по отношение на езика. В Соф. 231 липсват листове, съдържащи част от канона - това са: облациото (приношението), епиклезата и постепиклезата, както и началната част на институциото.

Листът с началната част на Ходатайствената молитва не е запазен в Соф. 231. Молитвата е претърпяла най-много добавки и допълнения, като са дописвани имена на йеромонаси (Соф. 948 л. 33б).

Преди началото на следващата молитва от ЛВВ, която е: **Полчїи гн**
вѣскѡ архїєпїствѡ православнї..., в някои от ръкописите, се дава указание за споменаване на живите християни, като се казва: **зде помннѣтъ дїакѡ жнвыи** (Соф. 948, л. 36б), (Исид. Соф. 591, Соф. 950, Соф. 594). При тази молитва, също както и при предходната, се срещат дописвани имена на свещенослужители и монаси. Например, в (СПб) Служебник на л. 56б (долу),

е записано: вѣко . поменѣнъ гнѣ раба си Олнеѣр.

Главопреклонната молитва - **Вѣко** гнѣ. ѿче щедрѣ ' нѣ бже въсѣкыж ѿтѣхы... , е след молитвата **Отче нашъ..** Тя е била отпустителна и прехвърлена на това място непосредствено преди приемането на причастие. Причината за това е намаляването на броя на приемащите причастие.

Молитвите до момента на вливането на теплота, са на различни езикови-редакционни нива. Указанието за вливането на теплота и причастяването, в различните служебници, е представено с известни разминавания. В ръкописа Соф 231, не се дават указания, къде свещеникът произнеса молитвата, дали това става преди или след възгласа: **ѿтаа ѿтымъ...**

Според рубриците на дяконите, след вливането на теплота и изговарянето на думите на йерея: **Изліаніе ѿгво дѣха**, се описва действие, при което дяконът се препасва с орара и остава за малко така. В Соф. 231, е описано причастяването на дяконите в службата, определена за тях, а в самата ЛВВ се казва, че се причастяват по обичая.

След благодарствената молитва, в някои ръкописи има добавки, които не се откриват в други аналози (Соф. 594, л. 70а-71б). Съдържанието на последната, т.нар. задамвонна молитва, в Служебника от Новгород, е напълно различно от това в останалите разглеждани ръкописи (Нов. л. 6б).

Възгласите - **Блвеноу црво ѿца...**, **Ико ѿтн ѿ...**, както и началото на Великата ектения - **Мнрѣмъ гѣ** ..., са обградени с допълнителни рубрики. Например, в Зогра. ръкопис, в края на тези възгласи, е добавен текст, които гласи: **О архієпкпкѣ нашемъ ѿднннн. чьстнѣмъ презвнтерствѣ ѣже ѿ Хѣ дїакѣнствѣ. нѣ въсемъ прнчѣтѣ нѣ людѣ, гѣ помо.** В Исид. ръкопис, тези възгласи са слети и са представени преди молитвата на първия антифон.

Ектениите – **Застѣпн спсн.... П..ѿстѣжж чнстѣжж ... Ико пѣваѣ тн въсѣка..** в два от разглежданите ръкописи Исид., (л. 3а-3б, л. 42б) и Соф. 594, (л. 12а), не са изложени преди първия антифон, а са поставени преди Молитвата на първия антифон. Същото се отнася и за следващите два възгласа. В посочените ръкописи, възгласите са изпълнявани преди Молитвата на втория и третия антифон.

Следващият възглас - **Въгни... Мнрѣ ... П..др...**, в Исид. ръкопис и в

двете литургии, отсъства, а при някои от останалите служебници, е описано участието на четеца и певеца между възгласите. Четенето на Евангелието, през различните векове, е било различно. Например, в Исид. и Соф. 594, Евангелието се е чело преди този възглас, а в Соф. 231, Зогр. и Соф. 594 – след него.

За сугубата ектения - **Рѣцѣмѣ въсн ...Ѧ въсѣж дшѣж ...Гн** **въсѣдрѣжнѣлю...**, трябва да се отбележи, че по принцип, мястото ѝ не е променяно, т.е. - преди молитвата на прилежното молене, но в СПб думите: **Юще мѡлнм с ѡ влѣѡвѣрнѣ** са поставени след молитвата.

В някои ръкописи (Исид. и Соф. 594), трите антифона нямат установено място.

Първият възглас от ЛВВ - **Оглашенїи главѣ башѣ гѣн поклонїте...**, в някои от служебниците, е съкратен или въобще липсва - СПб, Соф. 948, Соф. 591, Соф. 594, Соф. 954.

В служебниците: СПб, Соф. 948, Соф. 591, Соф. 594, ЦИАИ и Соф. 954, се среща допълнителна част в ЛВВ, която е трябвало да се отслужва от неделя Кръстопоклонна до Велика сряда.

След възгласите - **Застѣпн. спсн ... Прѣмждрѡстѣ + Ико пѡваѣ ти въсѣка ... Пагы н пагы...** в Соф. 231 (л. 37а), не се наблюдават добавени елементи.

Просителната ектения в ЛВВ не е претърпяла промяна в местоположението си. **Нсплннѣм мѡлнѣвы нѡ... Ѧ прѣлѡжѣнѣ чѣстнѣнѣ ...Ѧ стѣмѣ хрѡмѣ сѣмѣ...**, Соф. 231 (л. 39б).

Някои възгласи са разделени от думи на вярващите християни (в СПб, Соф, 591, Соф. 950), свещеника и дякона, като например: **Застѣпн. спсн... Днѣ въсѣгѡ... Яггла мнрнѡ... Соф. 231 (л. 41а, 41б), Двѣрн двѣрн... Станѣмѣ двѡрѣ...** Соф. 231, л. 41б, 42а).

При възгласите: **Пѡвѣднѣ пѣснѣ, пожѣа въпїжѣа...** Соф. 231 (л. 43б), **Н дѡжѣ нѡмѣ ѣдннѣмн ѣсты... Въс стѣ...** (Соф. 231, л. 52а- 52б), **Застѣпн. спсн. Днѣ въсѣгѡ ... Яггла мнрнѡ...**, **Ико тѡде ѣ црѣѡ...** Соф. 231, л. 54б), **Блѣтїж н щѣдрѡтѡмн** (Соф. 231, л. 55а), не се наблюдават никакви промени и различия по отношение на езика или съпътстващите действия. Най-важният възглас,

който е: **Вънѣмъ . стаа стымъ**, т.е. моментът, в който е вливането на теплотата. Самото действие, обаче, в различните служебници и при различните редакции е предадено по различен начин.

Обобщението в тази глава от дисертационния труд се свежда до следното: във всеки един от служебниците (с изключение на Зогр. св.) ЛВВ е представена според византийската литургична традиция. През разглеждания период XIII–XVII в., литургията е била отслужвана по-рядко в сравнение с ЛИЗ. Това е съхранило листовите на ръкописите, но от друга страна чинопоследованието е било под въздействието на ЛИЗ. Общата част за двете литургии, според съдържанието на Дяк. У, е претърпяла някои промени. А уставът е бил с неустановено съдържание, което е причината за разместването на началните молитви.

След като вече са открити следи от препис, извършен в Света гора, в богослужебните книги на Триода и Апостола, можем да обобщим, че има следи от атонска намеса в съдържанието на ръкописите Зогр. св., Зогр. и Соф. 231. След тази редакция, следват други, които отнемат или обогатяват елементите на чинопоследованието.

По време на съпоставката, между Соф. 231 и останалите служебници беше открит елемент, който е бил вмъкнат в ЛВВ. Тази част от службата е била отслужвана от неделя Кръстопоклонна (т.е. трета от Великия пост) до Велика сряда. Молитвата, която е била четена на това място, е означена като *мъ стмоу просвѣщенію*.

През XIII–XVII в., Служебникът бил редактиран многократно. При всяка поправка били внасяни елементи от по-стара или по-нова практика. Понякога, след една редакция се извършва нова, за да коригира първата. В някои случаи, книжовниците, при преписването, използвали няколко служебника, като съединявали текстовете им.

Според лингвистичните данни на Соф. 231, преводът на ръкописа е бил извършен на Атон.

Служебникът на св. Патриарх Евтимий (Соф. 231) е задоволявал нуждите не само на определени църкви в Света гора, но и извън техните предели. Това разпространение на служебниците показва, че е съществувал стремеж към уеднаквяване на богослужението. Това ще подтикне изследователите за в бъдеще да търсят ръкописи, които са със сходни лингвистични особености и богослужебни редакции. Съгласно направените разночетения (вж. Приложението), и съпоставката между Соф. 231 и съвременния Служебник на БПЦ от 1985г. (вж. Приложението) може да се определи,

че писмените редакции на ЛВВ продължили дори и след като вече съществувал редактиран Служебник, какъвто е Соф. 231. Ръкопис Соф. 231 ни представя най-пълния и обогатен вариант на Дяк. У (независимо от няколко липсващи листа), а също и на службата. Точно през този период (XIV в.), Дяк. У се променя и вече се оформя т.нар. Учително упътване.

Научни приноси:

В теоретичен аспект:

- 1) Направени са различията между Соф. 231 и ръкописни служебници от XIII–XVII в., които съдържат ЛВВ. Показани са различията в съдържанието, като резултатите са обобщени.
- 2) Чрез съпоставително изследване са показани различията между Соф. 231 и Синодален Служебник от 1985 г. Очертана е богослужебната традиция през XIV в. и са отбелязани промените, които ЛВВ е претърпяла през шествековния период на развитие.
- 3) Този труд допринася да се установи вида на редакцията на Соф. 231, която е атонска. Терминологията, използвана в Соф. 231, е неутвърдена и е била надграждана при всяка редакция.
- 4) Трудът спомага да се изяснят някои неточности, свързани с описите, съхранявани в книгохранилищата на НБКМ, ЦИАИ и БАН. Беше установено съществуването на неточно отбелязани номера на отделни листове. В съставените описи, съдържанието на някои ръкописи е неточно и непълно.
- 5) В процеса на работа, са изведени някои нови данни за Соф. 231. Разчетени са отделните текстове от Свещеното Писание (апостолски и евангелски четива). Открити са пропуски във фототипното издание на Евтимиевия Служебник (Соф. 231) от 1985 г. В Соф. 231 е установено съдържанието на липсващите листове от ЛВВ и Дяконската служба.
- 6) Разкрити са елементи от чинопоследованието на ЛВВ, които нямат аналогия при отделните редакции. В досегашните изследвания, направени върху ЛВВ, не се споменава за чинопоследование, отслужвано от Третата неделя на Великия пост до Велика сряда. Не са били отбелязвани две задамвонни молитви, които са различни от останалите, представени в изданието на М. Орлов.

В практичен аспект:

- 7) Наборно издание на текста на Соф. 231 и Зогра. ръкопис, извеждане на речник на богослужебните термини и инципитно представяне на реда на ЛВВ. Изграждане на сравнителна таблица със съдържанието на елементите от ЛВВ, разположени в приведените за съпоставка ръкописи.

Съдържание на дисертационния труд

Предговор.....	5
Увод.....	7

ГЛАВА I

1. Литургията на св. Василий Велики в богослужебната практика на Източната църква.....	23
1.1. Въпросът за авторството на Литургията на св. Василий Велики.....	23
1.2. Литургични чинове, носещи името на св. Василий.....	27
1.3. Писмени редакции на Литургията на св. Василий Велики.....	28
1.4. Автентичност на молитвите на Литургията на св. Василий Велики.....	29
1.5. Отношение между Литургията на св. Йоан Златоуст пред Литургията на св. Василий Велики.....	31
1.6. Анафората на византийската Литургия на св. Василий Велики.....	33
1.7. Особености на Василиевата литургия.....	44

ГЛАВА II

1. Евхологият в богослужебната традиция на Църквата.....	48
2. Служебникът в богослужебната традиция на Източната църква.....	56
3. Характеристика на Евтимиевия Служебник – Соф. 231.....	58

ГЛАВА III

1. Текстови и богослужебни различия между Соф. 231 и ръкописни служебници от XIII–XVII в.....	67
2. Ръкописи, използвани за съпоставка.....	67
2.1. Служебник (Зографски);.....	67
2.2. Служебник (Зографски свитък);.....	68
2.3. Синайски евхологий – XI век;.....	69

2.4.Служебник № 519 Софийско събрание;.....	71
2.5.Служебник № 48 (Санкт Петербург);.....	72
2.6.Служебник № 590 (НБКМ);.....	73
2.7.Служебник (Исидоров) Vat. Slav №14;.....	74
2.8.Служебник № 948 от НБКМ;.....	75
2.9. Служебник № 591 от НБКМ;.....	77
2.10.Служебник № 950 от НБКМ;.....	78
2.11.Служебник № 594 от НБКМ;.....	80
2.12.Служебник № 281 от ЦИАИ;.....	81
2.13. Служебник с избран Апостол и Евангелие БАН № 49;.....	83
2.14.Служебник (Архиерейски) № 954 от НБКМ;.....	84

ГЛАВА IV

1. Композиционни и лексикални особености на Соф. 231 и други служебници от XIII–XVII в.	90
Заклучение.....	123
Списък на използваните съкращения за означаване на източниците.....	129
Списък на съкращенията и означенията.....	131
Декларация.....	133
Използвана литература.....	134

ПРИЛОЖЕНИЕ

Наборно издание на ЛВВ в Соф. 231	146
Принципи на представяне на разночетенията между Соф. 231 и останалите славянски ръкописи.....	146
Речник на употребени богослужебни термини в Соф. 231.....	278
Инципитно представяне елементите на Литургията на св. Василий Велики.....	283
Сравнителна таблица за разположението на Литургията на	

св. Василий Велики в изследваните ръкописи.....	296
Наборно издание на Зографски ръкопис (I. г. 12).....	388
Съпоставка между Евтимиевия Служебник (Соф. 231) и Служебник на БПЦ от 1985 г.....	420

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ НА АВТОРА

- I. Редакция на Литургията на св. апостол Петър. – В: Научно – специализиран сборник „Богословска мисъл” (под печат), статията е поместена и в Интернет: - <http://www.bg-bogoslovi.com/>.
- II. Редакцията на Литургията на св. Василий Велики в Служебника на Търновския Патриарх Евтимий №231 в НБКМ. – В: Сборник по случай 35 годишнината от създаването на ЮЗУ „Неофит Рилски” - гр. Благоевград (под печат).
- III. Молитвите в Литургията на св. Василий Велики според славянската ръкописна традиция XIII–XVII век. – В: Писменото наследство и информационните технологии El’Manuscript. София – Ижевск. 2014, с. 321-326.

УЧАСТИЯ В НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ

1. Участие в международна конференция в гр. Благоевград по повод 35 – годишнината от създаването на ЮЗУ „Неофит Рилски” и юбилей на проф. дфн. Надежда Драгова. Научната конференция се проведе на 28-29 X 2012г. и беше озаглавена „Езиците на културата” с организатор Факултета по изкуствата Катедра „Културология”. Заглавието на доклада, с които взех участие е: „Редакцията на Литургията на св. Василий Велики в Служебника на Търновския Патриарх Евтимий №231 в НБКМ”
2. Участие в национална конференция с международно участие в гр. София на тема: „Свети Патриарх Евтимий – личност и дело”. Конференцията бе посветена на 600 – годишнината от кончината на св. Патриарх Евтимий. Организатори – БАН, фондация „Свети Евтимий, Патриарх Български” и Кирило-Методиевски научен център към БАН. Темата на доклада - „Литургията на Свети Василий Велики в Служебника на Свети Патриарх

Евтимий Търновски". Конференцията се проведе на 29 май 2012 г.

3. Участие в международна конференция проведена на 15-20 септември в гр. Варна. Организатори: БАН, Кирило-Методиевски научен център, Ижевски държавен технически университет, Научно сдружение „Писмено наследство“, Фондация „Устойчиво развитие на България“, Тема на конференцията: „Писменото наследство и информационните технологии“. Темата на доклада: Молитвите в Литургията на св. Василий Велики според славянската ръкописна традиция XIII–XVII век.